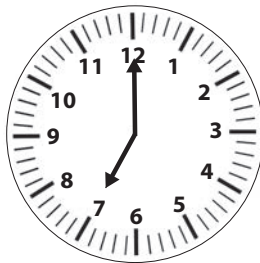

Inleiding

We zijn dagelijks irrationeel. Meestal zonder dat we dat doorhebben. We leven in de veronderstelling dat we afgewogen keuzes maken. Maar in werkelijkheid laten we ons gedrag constant beïnvloeden door allerlei vormen van irrationaliteit. Elke dag, de hele dag door. Er zijn wetenschappers die beweren dat 95 procent van ons gedrag wordt gestuurd door ons onbewuste. Lijkt dat je misschien overdreven? Laten we ter inleiding eens een heel normale dag door nemen, om te kijken wat we allemaal kunnen tegenkomen aan gedrag dat tegelijkertijd irrationeel én heel gewoon is.

Een dag vol irrationaliteit

Aan het ontbijt sla je de ochtendkrant open. Er is een voorbeschouwing op een belangrijke wedstrijd van het Nederlands elftal. Je hoopt natuurlijk dat Nederland wint. Tenzij je zelf een speler van het elftal bent, is je voorkeur een eerste staaltje irrationaliteit van deze dag. Dat heeft niets met de kwaliteiten van de spelers te maken, maar met het feit dat je je schaart achter een groep mensen waarvan de enige overeenkomst met jou hun nationaliteit is. Je zult in dit boek lezen welk psychologisch fenomeen daarachter zit, en ook welke gevaren daarin schuilen.

Je gaat naar je werk. Terwijl je naar je auto loopt zie je vanuit je ooghoek een fiets op de grond liggen. Slordig. Maar er is vast wel iemand die die fiets straks opraapt. Dus je loopt door. Dat is irrationeel, want als iedereen zo redeneert, en dat gebeurt vaak, zal niemand actie ondernemen.

Tijdens een koffiepauze wordt het gezellig op de werkvloer. De verhalen van collega's buitelen over elkaar heen. Het blijft gezellig, ook

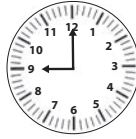
na een halfuur maakt niemand nog aanstalten om weer aan het werk te gaan. Je doet lekker mee. Hoewel je hierdoor bij lange na niet aan de acht uren van je werkdag komt. Maar goed, zo gaat dat hier nou eenmaal. Gezelligheid is ook belangrijk. Geen probleem dus. Maar in je achterhoofd weet je dat het niet klopt. Of misschien is dit gebruik inmiddels zo ingesleten dat je het niet meer objectief kunt beoordelen.

Tijdens een vergadering komt de voortgang van een groot project aan bod. Het loopt niet zo goed. Eigenlijk is niemand tevreden. Maar er is al zoveel tijd en geld geïnvesteerd, dat het zonde zou zijn om er nu mee te stoppen. Als je je allemaal bewust zou zijn geweest van de psychologische denkfout die de besluitvorming hier parten speelt, zou men ervoor gekozen hebben om te stoppen. Maar iedereen kiest er daarentegen voor om door te gaan en er het beste van te maken.

's Avonds komt op de televisie de aanslag van 11 september 2001 voorbij. Het was zo'n moment waarvan vrijwel iedereen nog weet wat hij of zij toen aan het doen was. Ook jij kunt je het zien van de beroemde televisiebeelden van die dag nog goed herinneren: eerst het ene vliegtuig, daarna het tweede toestel in de gebouwen van het WTC. Wat je je niet realiseert is dat je die beelden toen helemaal niet gezien kunt hebben. (Ik zal dat verderop in dit boek aantonen.) Maar je geheugen beweert van wel.

In de loop van de avond heb je last van je keel gekregen. Gelukkig heb je die homeopathische keelpastilles nog die je laatst kocht. Je neemt er één en voelt je vrij snel daarna iets beter. En dat terwijl de werking van homeopathische middelen niet klinisch bewezen is. Je gelooft dat je je beter voelt doordat je gelooft in de werking van iets waarvan de werking niet is aangetoond.

Je hebt trek in een biertje. Je weet dat het niet gezond is, want je gewicht mag wel wat omlaag, vind je. Maar je hebt de hele week hard gewerkt, dus dat biertje heb je wel verdiend. En een tweede ook. Je snapt ook wel dat die redenatie je biertjes niet gezonder maakt. Maar ze smaken er wel beter door. Je kunt straks tevreden in slaap vallen. Ondanks je irrationele dag. Of misschien wel dankzij je irrationele dag.

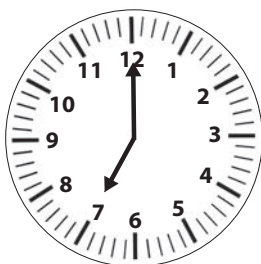
Keuzes

Je ziet, het zijn helemaal geen extreme voorbeelden. Ze gaan over jou en mij. Wij zijn dagelijks irrationeel. Is dat erg? Vaak niet. De genoemde voorbeelden zijn niet allemaal onethisch of schadelijk, meestal vrij onschuldig zelfs. Maar de principes achter deze uitingen van irrationeel gedrag kunnen ook resulteren in schade. Voor jezelf. Voor anderen. Dat kan variëren van onhandige persoonlijke financiële keuzes tot ernstiger zaken als discriminatie en misleiding, mishandeling zelfs, zoals je verderop zult lezen. Daarom is het

goed om te begrijpen om welke fenomenen het gaat. Waar ze vandaan komen, hoe ze eruitzien, maar vooral hoe ze zich verstoppen. Want als je ze herkent kun je je ervan bewust worden wanneer ze de kop opsteken. Zodat je dan een keuze hebt. De keuze om je irrationeel ingegeven gedragsimpuls te volgen, of om een weloverwogen andere afweging te maken. Tot die tijd ben je dagelijks irrationeel.

Ons soort mensen

Zijn we allemaal racisten?

Aan het ontbijt sla je de ochtendkrant open. Er is een voorbeschouwing op een belangrijke wedstrijd van het Nederlands elftal. Je hoopt natuurlijk dat Nederland wint. Tenzij je zelf een speler van het elftal bent, is je voorkeur een eerste staaltje irrationaliteit van deze dag. Dat heeft niets met de kwaliteiten van de spelers te maken, maar met het feit dat je je schaart achter een groep mensen waarvan de enige overeenkomst met jou hun nationaliteit is. Je zult in dit hoofdstuk lezen welk psychologisch fenomeen daarachter zit, en ook welke gevaren daarin schuilen.

‘Lichte voorkeur’

Je bent natuurlijk geen racist. En ik ook niet. Dacht ik. Helaas ben ik daar iets genuanceerder over gaan denken nadat ik op een pikant experiment stuitte. Dat experiment gaat over onderhuids racisme.

Waarom pikant? Het toont ons iemand die we niet willen zijn.

Het Amerikaanse Social Psychology Network biedt op zijn website de *Implicit Association Test* aan, die in 1998 ontwikkeld is door een sociaal psycholoog. Ik negeerde de expliciete waarschuwing die ik te zien kreeg vóór het aangaan van een van de tests ('wanneer u liever geen verborgen vooroordelen ontdekt, ga dan niet verder'). Ik werd er eigenlijk wel door aangemoedigd. Spannend! Zo startte ik de *Racial Test*. De bedoeling was om zo snel mogelijk te reageren op beelden en uitspraken, waarin altijd combinaties van rassen en waarden worden voorgelegd. Toen ik de test had afgerond volgde er direct een juryuitspraak. Die luidde: 'Uw gegevens suggereren een lichte automatische voorkeur voor Europese Amerikanen vergeleken met Afrikaanse Amerikanen'. (Het is een Amerikaanse test.) Ik was daar niet trots op, zelfs niet toen ik zag dat ik tot de minderheid behoorde met 'geen tot lichte voorkeur'. Twee van de drie deelnemers aan de test vertonen een 'gemiddelde tot sterke voorkeur' voor ofwel blanken ofwel zwarten. Mensen voelen zich nou eenmaal prettiger bij mensen waar ze overeenkomsten mee hebben. En dat geldt ook voor raciale overeenkomsten.

Deze uitkomsten staan niet op zichzelf. Een peiling in 2012 door persbureau AP wees uit dat ruim de helft van de Amerikanen impliciet negatief denkt over kleurlingen. De resultaten van meer dan een miljoen deelnemers aan de test waren niet vrolijk stemmend, hoewel het nieuwe er natuurlijk wel af is, na eeuwen van raciale discriminatie.

Het goede nieuws is dat mensen een automatische voorkeur niet hoeven te volgen, maar dat ze weloverwogen andere keuzes kunnen maken. Het slechte nieuws is dat mensen dat niet altijd doen. Hoe komt dat? Wat voor nut heeft het om te discrimineren? Hééft het nut? Je zou toch zeggen dat er niemand mee gediend is? Hoe zit dat?

DE EXPERIMENTEN

Onschuldige blauwe ogen

Leerkracht Jane Elliot van groep vijf is haar aanwijsstok kwijt. ‘Heeft iemand de aanwijsstok gezien?’ vraagt ze terwijl ze de groep rondkijkt. Een leerling vindt de stok in een hoekje van het klaslokaal en brengt hem naar de juf. ‘Juf Elliot!’ roept leerling Raymond Hansen uit, ‘u kunt hem beter op uw bureau bewaren, want als de bruine kinderen, de bruinogige kinderen, zich te buiten gaan...’ De klas valt stil. Iedereen schrikt van Raymonds opmerking, hij zelf ook.

Als het tijd wordt voor het dagelijkse lunchbuffet vraagt juf Elliot: ‘Wie gaat er het eerst lunchen?’ Enkele leerlingen komen snel en overtuigd met hun antwoord: ‘De kinderen met blauwe ogen!’ Juf Elliot is het ermee eens. Ze vult aan dat de kinderen met bruine ogen maar één keer mogen pakken. Een tweede ronde is alleen toegestaan voor de kinderen met blauwe ogen. ‘Ja,’ reageert Raymond, ‘en degene die het eten opschept moet daar goed op letten.’ Raymond krijgt bijval van een deel van zijn klasgenoten. In het klaslokaal vormt zich een rij. De voorste helft oogt vrolijk, alle kinderen staan rechtop en lachen – dat zijn de kinderen met blauwe ogen. De kinderen die de achterste helft vormen lachen niet. De meesten hebben hun hoofd gebogen en kijken naar de grond, met hun bruine ogen.

In de middag krijgen de goede vrienden John en Russel ruzie. John stompt Russel in zijn buik. Wanneer juf Elliot de ruzie probeert te sussen en vraagt naar de aanleiding, antwoordt John dat Russel hem uitschold. ‘Bruinoog,’ heeft Russel zijn vriend genoemd. Raymond roept spontaan uit: ‘Dat is hetzelfde als wanneer je zwarte mensen *niggers* noemt!’ Het is opmerkelijk dat juist Raymond dat zegt, want hij blijkt er nogal genoeg in te scheppen om zijn klasgenoten met bruine ogen als minderwaardig te behandelen.

Het is een ongewoon tafereel dat zich op 6 april 1968 afspeelt in groep vijf van de *Community Elementary School* in het Amerikaanse plaatsje Riceville in Iowa.* Maar de aanleiding is dan ook bijzonder: de moord op dominee Martin Luther King twee dagen eerder. Leerkracht Jane Elliot, vijfendertig jaar, vraagt zich af hoe zij de betekenis van King – en de aanslag – duidelijk kan maken aan haar leerlingen van negen jaar, in een dorpje waar geen enkele kleurling woont. Wanneer ze aan haar leerlingen voorstelt om te ervaren wat discriminatie is, door de klas in te delen op basis van oogkleur, zijn ze direct enthousiast. Ze hebben dan nog geen idee wat die simulatie voor hen gaat inhouden.

Op de tweede dag van het experiment zit Raymond, kort haar, blauwe ogen, met zijn hoofd leunend op zijn hand sip voor zich uit te kijken. De eerste dag had hij bij de bovenliggende groep gehoord, want juf Elliot had uitgelegd dat blauwogige mensen netter, slimmer en in het algemeen beter waren dan mensen met bruine ogen. ‘Ik voelde me als een koning,’ zal Raymond Hansen daar later over zeggen. ‘Ik heerste over de bruinogigen. Want ik voelde me beter dan zij.’ Maar bij aanvang van de tweede dag heeft Elliot de rollen omgedraaid door te zeggen dat ze had gelogen: niet de mensen met blauwe ogen zijn de beteren, maar degenen met bruine ogen. Van de zelfverzekerde praatgrage jonge Raymond is niets meer over. Hij voelt zich ‘terneergeslagen, ongelukkig, alsof ik niets meer kon, vastgebonden’. Als zestien jaar later de dan 25-jarige Raymond Hansen tijdens een reünie terugkijkt op de dagen van het experiment, zegt hij over die eerste dag: ‘Ik voelde me heel kwaadaardig. Al mijn remmingen waren weg. Of het nou vrienden waren of niet, alle opge-

* De gebeurtenissen en citaten zijn door documentalist William Peters beschreven in het boek *A Class Divided*. Omwille van de leesbaarheid heb ik gebeurtenissen uit meerdere edities van het experiment van Jane Elliot bij elkaar gevoegd. De citaten in dit deel van dit hoofdstuk zijn aan dit boek ontleend.

kropte vijandigheden of agressie die die kinderen ooit tegen je hadden geuit, die kon je nu terugbetalen.’

Het is opvallend dat de humeuren zich razendsnel settelen nadat Elliot haar eerste ‘uitleg’ in de klas heeft gegeven over de superioriteit van een deel van de mensen op basis van hun oogkleur. Het kost geen dagen of uren, maar slechts minuten om kinderen zich superieur te laten voelen over andere kinderen. Hoewel Elliot er inhoudelijk niets van meent, is er vrijwel niemand die twijfelt aan de woorden van de juf. De kinderen respecteren haar allemaal. (Alleen leerling Brian zal weigeren mee te gaan in het verhaal van Elliot. Hij vecht de legitimiteit van de verdeling aan. Hij is de enige.) Dat geldt ook voor de ‘inferieuren’, die zich direct teruggetrokken en onderdanig opstellen. Jane Elliot, die het experiment op eigen houtje heeft bedacht en opgezet, voelt zich eenzaam en bang. Hoewel zij tegenover haar jonge leerlingen kracht en autoriteit uitstraalt, is ze heel nerveus over het experiment, waarin ze moedwillig liegt om de kinderen te laten ervaren wat discriminatie is. Hoewel de bruinogigen op de eerste dag flink hebben geleden, houden zij zich nauwelijks in wanneer de rollen de volgende dag door Elliot zijn omgekeerd. Elliot: ‘Binnen enkele minuten waren [de blauwogigen] nerveus, depressief, haatdragend.’ De gretigheid waarmee de ‘superieuren’ hun rol pakten verraste haar: ‘Ik was volledig onvoorbereid op het gebrek aan compassie voor kinderen die zij normaal tot hun beste vrienden rekenden.’

De kunstmatig opgeroepen tweedeling doet meer dan alleen ongemak en verdeling zaaien. Wanneer Elliot op de eerste dag een test laat maken en de tijd opneemt, hebben de bruinogigen twee keer zoveel tijd nodig als de ‘superieuren’ met blauwe ogen. De volgende dag zijn de superieuren ook weer sneller, met dit verschil dat het dan de kinderen met bruine ogen zijn. Kennelijk heeft de uitleg van de juf over wie de betere groep vormt een bepalende invloed op het zelfbeeld en de prestaties. Elliot laat tekeningen maken. De teke-